

החילוקים בין בני ארץ ישראל לבני בבל - לדרכי היווצרותו של נוסח כתב יד רוטשילד

רשימת החילוקים בין בני ארץ ישראל לבין בני בבל הועתקה בהרבה חיבורים וכתבי יד ואף נדפסה כמה פעמים, בין כמשוקעת בתוך ספר אחר ובין כנדפסת כשלעצמה. מהדורתו של י' מילר¹ שהתפרסמה בשלהי המאה התשע עשרה ומהדורותיהם של מ' מרגליות² וב"מ לוי³ שהתפרסמו במחצית הראשונה של המאה העשרים, עסקו בהצגת עדי הנוסח של החיבור ובבחינתם, וכן בפירושם של החילוקים מתוך בחינת הרקע ההלכתי שלהם בתורתן של ארץ ישראל ובבל. לפני שנים אחדות פרסם ז' אלקין נוסח קדום של החילוקים מתוך חיבורים קראיים.⁴ הוא זיהה את בעליו של אחד החיבורים כפרשן הנודע ישועה בן יהודה הקראי, העלה לדיון כמה שאלות הקשורות בזמנו של החיבור והעמיד סימני שאלה לגבי הדרך שבה מיין מרגליות את כתבי היד לענפיהם. עדות נוספת שלא זכתה לעלות על מכבש הדפוס ואף לא הוזכרה במחקרים קודמים מצויה בכתב יד המצוי כיום במוזאון ישראל.⁵ בשוליו של סידור תפילה מפואר נשתמר חלק מן החיבור ובו עשרים וארבעה חילוקים. החיבור נפתח בכותרת "אלה הדברים שבין בני ארץ ישראל לבני בבל" ומסתיים במילה "סליק", רוצה לומר: מעתיק כתב היד התייחס להעתקתו כאל יחידה שלמה ולא נתן את דעתו לכך שלא העתיק את מלוא היקפו של החיבור.⁶

- * אני מודה למוזאון ישראל על הרשות לפרסם את כתב היד. ידידי ד"ר נח חכם הפנה את תשומת לבי לרשימת החילוקים שבכתב היד ותודתי נתונה לו.
1. י' מילר, **חלוף מנהגים - בין בני בבל לבני ארץ ישראל**, וינה תרל"ח.
 2. מ' מרגליות, **החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל**, ירושלים תרצ"ח.
 3. ב"מ לוי, **אוצר חלוף מנהגים - בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל**, ירושלים תש"ב. לרשימת הדפוסים וכתבי היד שבהם נשתמרו החילוקים, ראה עמ' 59 ואילך.
 4. ז' אלקין, 'הנוסח הקראי של "ספר החילוקים בין בני ארץ ישראל לבני בבל"', **תרביץ** סו, תשנ"ז, עמ' 101-111.
 5. כתב היד היה שייך למשפחת רוטשילד ומספרו באוסף משפחת רוטשילד בפריס היה 24. כתב היד נמצא כיום במוזאון ישראל ומספרו 180/51. רשימת החילוקים בעמ' 449-450א. כתב היד מצוי גם במהדורת פקסימיליה, ראה: *The Rothschild Miscellany*, Jerusalem-London 1989. על תאריכו של כתב היד ראה: ב' אליצור, 'תאריך כתיבתו של כתב יד רוטשילד', **תרביץ** סו, תשנ"ז, עמ' 275-277. אליצור מוכיח שהעתקת כתב היד הסתיימה בשנת ה' אלפים ר"מ (1479/1480).
 6. בעדי הנוסח האחרים של החיבור אנו מוצאים בין שלושים לחמישים חילוקים. ככל הנראה עמד בפני מעתיק כתב היד נוסח קטוע של החילוקים.

בעדי הנוסח השונים של החיבור יש כמה הבדלים בסדרם של החילוקים.⁷ סדר החילוקים בכתב היד שלפנינו זהה לסדר בנוסח המובא על ידי המהרש"ל בים של שלמה, בסוף מסכת בבא קמא.⁸

חשיבותה של רשימת החילוקים שבכתב יד רוטשילד אינה במקוריותם של נוסחיה, שכן אין בה נוסח מתוקן שאיננו מופיע בכתבי היד האחרים. חשיבותו של נוסח זה היא דווקא בסוג מסוים של שיבושים שהשתרש בו, והם המסורות ההפוכות שבו, דהיינו, המנהג המיוחס ברוב כתבי היד לבני ארץ ישראל מיוחס בכתב יד רוטשילד לבני בבל וכן להפך. למשל, החילוף השני ברשימה זו הוא: "בני א"י אין מתאבלין על תנוק עד שיהא בן ל' יום, ובני בבל מתאבלי' על בן יום אחד", בעוד שבשאר המקורות ההלכה הפוכה: בני ארץ ישראל מתאבלים על תינוק בן יומו, ובני בבל רק על תינוק בן חודש ומעלה. מסורת המנהגים הפוכה בתשעה חילוקים מבין עשרים וארבעה החילוקים שנשתמרו בכתב יד רוטשילד: חמשת החילוקים האחרונים, וכן החילוקים השני, השישי, השביעי, והשבעה עשר.

היפוך זה של מסורת החילוקים קשור לשאלה אחרת, והיא שאלת הסדר הפנימי בתוך כל חילוק: האם דעתם של בני בבל באה לפני זו של בני ארץ ישראל או ההפך? כפי שהראה מרגליות, בחלק מכתבי היד קודמת מסורתם של בני בבל (או: "אנשי מזרח"), באחרים הוקדמה מסורתם של בני ארץ ישראל, ובכמה כתבי יד ניכר חוסר סדירות בנידון: בחלק מן החילוקים קודמים בני בבל ואילו באחרים קודמים בני ארץ ישראל.⁹ קביעתו של מרגליות שהנוסח המקורי היה: בני בבל - בני ארץ ישראל, מסתברת, משום שזהו הנוסח בהעתקות קדומות של החיבור מן המאות העשירית והאחת עשרה. אותם המקורות שהפכו את הסדר והקדימו את מסורתם של בני ארץ ישראל, עשו זאת ככל הנראה משום חיבתה של ארץ ישראל, וככל הנראה התרחש השינוי כבר בתקופה קדומה למדי.¹⁰

משהוטל לעולם היפוך זה, נוצרו בהעתקת החיבור שיבושים משיבושים שונים. בכתב יד רוטשילד, כמו גם בעדי נוסח נוספים, נוצרו מסורות הלכתיות הפוכות.¹¹

7. ראה הטבלה במהדורת מ' מרגליות (לעיל, הערה 2), עמ' 71-72.
8. מכיוון שמילר, מרגליות ולוין בנו את סדר חיבורם על פי סדרו של המהרש"ל, הרי שנוסח כתב יד רוטשילד מתאים גם לסדר שבמהדורותיהם.
9. מ' מרגליות (לעיל, הערה 2), עמ' 69-70.
10. כבר בנוסח המובא אצל ישועה בן יהודה הקראי שלושת הסימנים הראשונים מקדימים את מנהג ארץ ישראל, בעוד ששאר הסימנים מקדימים את בני בבל. ראה: ז' אלקין (לעיל, הערה 4), עמ' 108. היפוך ההלכה מצוי ביחס לסימן ג כבר אצל קירקסאני הקראי (ראה במקורות שבהערה הבאה).
11. ראה חילופי הנוסח במהדורת מרגליות: סימן ב - עמ' 75 לשורה 4; סימן ג - הנוסח של קירקסאני: עמ' 76, הערה 2 (ב"מ לוין [לעיל, הערה 3], עמ' 7); סימן ו - עמ' 77 לשורה 19; סימן ז - עמ' 77 לשורה 22; סימן יב - עמ' 79 לשורה 41; (סימן יז - לוין, שם, עמ' 41, סמוך להערה יד); סימן יט - עמ' 58 לשורה 56; סימן כ - עמ' 81 לשורה 58; סימן כה - עמ' 83 לשורה 70; סימן כו - עמ' 83 לשורה 72, סימן מב - עמ' 87 לשורה 114 והערה 32.

החילוקים בין בני ארץ ישראל לבני בבל:

המעתיקים שהפכו את סדר החילוק טעו לעתים, ובמקום להחליף את כל דבריהם של בני ארץ ישראל באלה של בני בבל, החליפו בשוגג רק את הכותרת של החילוק. שמם של בני ארץ ישראל הוחלף בזה של בני בבל, בעוד שסדרה של ההלכה לא הוחלף, וכך נוצרה מסורת מהופכת: מנהג שהיה אמור להיות של בני בבל תואר כמנהגם של בני ארץ ישראל, וכן להפך.

דוגמה בולטת לשיבוש ממין זה מצויה בחילוף השבעה עשר ברשימתנו: "בני א"י מניחי הערלה של ברית מילה במים דכתי' ואת דם בריתך וגו', בני בבל מוהלי' ומניחי' בעפר דכתי' וארחצך במים". נוסח זה סותר את הידוע לנו ממקורות רבים לפיהם דווקא בני בבל נהגו למול על גבי מים ואילו בני ארץ ישראל נהגו למול על גבי עפר.¹² לא זו בלבד, אלא שנוסח זה מופרך מתוכו, שהרי הפסוק האמור להוכיח את המנהג משמש למעשה כהוכחה דווקא למנהג ההפוך. הנחת הערלה במים מוכחת מן הפסוק: "גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור **אין מים** בו" (זכריה ט', יא), ואילו המילה על גבי עפר מוכחת מן הפסוק "וארחצך **במים**" (יחזקאל ט"ז, ט) ! הסופר שהחליף את סדר המקומות - ארץ ישראל ובבל - הצמיד אפוא את המקום ואת הפסוק הלא נכונים לכל אחד מן המנהגים החולקים.

שיבוש נוסף הוא היווצרותם של כתבי יד 'מנומרים' שבהם בחלק מן החילוקים דעת בני ארץ ישראל מופיעה ראשונה, ואילו בחילוקים אחרים קודמת דעתם של בני בבל. העיון בכתבי יד 'מנומרים' אלה מחזק את הקביעה של היפוך הסדר. בשניים מן העדים היפוך הסדר מתרחש לאחר החילוף התשעה עשר (**ים של שלמה**) או העשרים (כ"י פריס). עד לשלב זה קודמים בני ארץ ישראל לבני בבל, בעוד שלאחר מכן הסדר הוא: בני בבל - בני ארץ ישראל. בכתב היד שלפנינו הפוכה המסורת **ההלכתית** באופן שיטתי מן החילוק העשרים ואילך. יש לבאר זאת בכך שלפני סופר כתב היד עמדה מסורת כעין זו שבים **של שלמה** שהקדימה את בני ארץ ישראל לבני בבל עד לחילוף העשרים. בים **של שלמה** הוחלף הסדר מן החילוף העשרים ואילך, ואילו בכתב יד רוטשילד נשמר הסדר - תחילה בני ארץ ישראל ואחר כך בני בבל. אך שמירה זו על הסדר לא הייתה אלא למראית עין והקפידה רק על המסגרת החיצונית (ארץ ישראל - בבל), והסופר 'שכח' להחליף גם את תוכנם של החילופים. כך יצר המעתיק מסורת הלכתית מוחלפת ומשובשת.

היפוך הלכה ממין זה התרחש גם בים **של שלמה** בחילוף התשעה עשר, כלומר בדיוק לפני חוליית החיבור בין החילוקים שסדרם: ארץ ישראל - בבל, לבין החילוקים שסדרם: בבל - ארץ ישראל. לעומת זאת, במסורת שהשתמרה באורחות חיים ובכתב יד אדלר, היפוך הלכתי מופיע בחילוף העשרים, מיד לאחר חוליית החיבור הנזכרת. נראה שאף במקורות אלה גרם חילוף הסדר של ארץ ישראל ובבל לחילוף במסורת ההלכתית.

12. מ' מרגליות (לעיל, הערה 2), עמ' 125-127; ב"מ לוין (לעיל, הערה 3), עמ' 43-44; ל' גינצבורג, **גנזי שכתר** ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 540-541; ד' שפרבר, **מנהגי ישראל** ב, ירושלים תשנ"א, עמ' צ-צג.

מסתבר שלפנינו משפחה של כתבי יד שבהם בסביבת החילוק העשרים התרחש חילוף סדר של בעלי המנהגים שגרם לחילופים הלכתיים במקומות שונים ובדרכים שונות. הסבר זה - המתמקד בהיפוך שבסביבות החילוק העשרים - אינו מבאר את היווצרותם של חילופים מעין אלה במקומות אחרים בחיבור, הן בכתב היד שלפנינו והן בעדי הנוסח האחרים של החיבור. אפשר שאין לראות בכך אלא טעויות של סופרים ששכחו מדי כמה חילוקים להפך את ההלכה יחד עם היפוכם של השמות 'בני ארץ ישראל' ו'בני בבל'. מכל מקום יש בכך עדות למעשיהם של סופרים 'מתקנים' שביקשו להקדים את מסורת ארץ ישראל למסורת בבל ובכך היפכו ושיבשו את ההלכה. קיצור הדברים: הנוסח המקורי - בבל - ארץ ישראל, שונה בחלק מעדי הנוסח, ובעקבות כך השתבשו הסדר והאחידות בחלק מכתבי היד של החילוקים, ואף המסורת ההלכתית הסתרסה והתהפכה. מסורתו של כתב יד רוטשילד הנדפס להלן ממחישה היטב את השיבוש האחרון.

* * *

אלה¹³ הדברים שבין בני ארץ ישראל לבני בבל:

1. בני ארץ ישראל עומדין לק"ש, בני בבל יושבים הכי טעמייהו בשבתך בביתך.
 2. בני א"י אין מתאבלין על תנוק עד שיהא בן ל' יום, ובני בבל מתאבלי' על בן יום אחד.¹⁴
 3. בני א"י אין משיאין המניקה שמת בעלה¹⁵ עד שתמתין כד חדש, בני בבל משיאין בתוך י"ד¹⁶ חדש.
 4. בני א"י אין פודין את הבכור כי אם בחמש סלעים שהם ז'¹⁷ כספים ושליש, ובני בבל פודין בכ"ח כספים.
13. החילוקים כתובים סביב החלק המרכזי של העמוד. בראשי הדפים כתוב: "פלוגת בני א"י ובבל".
14. בחילוק זה יש מסורות מוחלפות. ברוב העדים המסורת ההלכתית הפוכה. למשל בנוסח שפרס ז' אלקין: "ישראל מתאבלין על תינוק בן יומו, בני בבל עד שיעברו לו שלשים יום". כך עולה גם מתשובות הגאונים הפוסקות שיש להתאבל רק לאחר שלושים יום, ולעומתן המסורת הארץ ישראלית הפוסקות שיש להתאבל על בן יומו. ראה: מ' מרגליות (לעיל, הערה 2), עמ' 94; ב"מ לויין (לעיל, הערה 3), עמ' 6.
15. רוב המסורות דנות במינקת שמת בנה. רק קירקסאני מצטט את החילוק כמתייחס לגבי מיתת הבעל (אלא שהמסורת ההלכתית הפוכה אצלו, ולדבריו אנשי בבל מחמירים יותר). ראה: מ' מרגליות (לעיל, הערה 2), עמ' 76, הערה 2; ב"מ לויין (לעיל, הערה 3), בשולי עמ' 7. על פי המסורת הדנה ב"מת בעלה" תואמת מחלוקת בני בבל ובני ארץ ישראל את מחלוקת רבי מאיר ורבי יהודה בתוספתא נידה פ"ב ה"ב (מהד' צוקרמנדל עמ' 642): "מינקת שמת בעלה הרי זו לא תיאסר ולא תינשא עד שיהיו לה עשרים וארבעה חדש דברי ר' מאיר, ר' יהודה אומר שמנה עשר חדש".
- הזיקה שבין המסורת המובאת על ידי קירקסאני לזו שבתוספתא מחוזקת בכך שרק אצלו ואצל ישועה בן יהודה, המקלים מתירים להינשא לאחר "שמונה עשרה חדש". למסורות האחרות ראה בהערה הבאה.
16. ברוב המסורות: "עד שתמתין כ"ד חדש" (או כעין זה). רק אצל קירקסאני וישועה בן יהודה: "שמונה עשר חדש".

החילוקים בין בני ארץ ישראל לבני בבל:

5. בני א"י אין פוטרי' האבל לפני הרגל עד שיהיו ג' ימים קודם הרגל, ובני בבל פוטרי' אותו אפי' מת שעה אחת קודם הרגל.
6. בני א"י אומרי' כלה אסורה כל ז' לחתן לפי שנעשת נדה מפני התאוה, בני בבל אומרי' ע"י שמוציא הבתולי' בצער מותרת לו מיד.¹⁸
7. בני א"י כתובה שלהם כ"ב¹⁹ כספים, בני בבל אין פוחתי' לבתולה ממאתים ולאלמנה ממנה.²⁰
8. בני א"י הביאו את הפסח שהוא קרבן ואינם²¹ מחללין עליו שבת, בני בבל מתירי' התנור מטעם זה מש' ²² את הפסח לתנור עם חשיכה.
9. בני א"י רוחצים מתשמיש ומקרי אפי' ביום השבת וביום הכפורי' שדורשין בעלי קריין רוחצי' בשבת וביה"כ כמו כן,²³ ובני בבל אין רוחצי' לא מתשמיש ולא מקרי לפי שהם בארץ טמאה.²⁴
10. בני א"י אוסרי' חמאה של גוים מפני ג' דברים משום חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואה ומשום געולי גוי' ומשום שמערכין אותו, ובני בבל מתירי' ואומרי' שאינו מקבל טומאה.
11. בני א"י אומרי' נדה אינה נוגעת לא בדבר לח ולא בכלים שבבית ובדוחק התיירו להניק את בנה, ובני בבל אומרי' נדה משמשת בכל צרכי²⁵ הבית חוץ ממיזגת הכוס והצעת המטה.²⁶

17. האות אינה ברורה כל צורכה, אבל ככל הנראה כך יש לקרוא.
18. חילוק זה הוא מן אלה שמסורתם הפוכה (המסורת ההפוכה גם בחלק מעדי הנוסח האחרים. ראה: מ' מרגליות [לעיל, הערה 2], עמ' 77, חילופי נוסחאות לשורה 19). ברוב העדים בני בבל הם שאוסרים כלה לבעלה כל שבעה, ובני ארץ ישראל הם המתירים. המסורת של רוב העדים מחזקת על ידי מסורתם של גאונים בבל. ראה: מ' מרגליות [לעיל, הערה 2], עמ' 101-100; ב"מ לוי' [לעיל, הערה 3], עמ' 16-17.
19. כנראה צריך להיות: כ"ה, כבשאר העדים והמסורות.
20. גם חילוק זה הוא מן המסורות ההפוכות (כמו לא מעט עדים אחרים. ראה: מ' מרגליות [לעיל, הערה 2], עמ' 77, חילופי נוסחאות לשורה 22). רוב העדים גורסים שבני בבל דורשים כ"ה כספים, ובני ארץ ישראל דורשים מאתיים לבתולה ומנה לאלמנה. המקורות הבבליים סוברים שכתובה מדרבנן, לכן היא רק כ"ה כספים. ראה: מ' מרגליות [לעיל, הערה 2], עמ' 107-103; מ"ע פרידמן, 'כתובת אשה מדברי תורה או מדברי סופרים - על הכתובה בצפון אפריקה ויחסה למנהגי בבל וארץ ישראל', **שנתון המשפט העברי** יא-יב, תשמ"ד-תשמ"ו, עמ' 91-97.
21. בנוסח הפנים הדפוס מ' מרגליות [לעיל, הערה 2], עמ' 78: "ואנו מחללין", אבל בחילופי הנוסחאות: "ואינן", "ואין".
22. קרא: משלשלין.
23. אולי צריך להיות: "כדרכין", כבחלק מן העדים.
24. לפני מילה זו יש קו ארוך.
25. האות השלישית מסופקת. ספק: "צרדי".
26. על פי כתב יד זה בני בבל אוסרים שני דברים: מזיגת הכוס והצעת המיטה, וכך עדי נוסח נוספים. בעדים אחרים: "חוץ מג' דברים... והרחצת פניו ידיו ורגליו". וראה: מ' מרגליות [לעיל, הערה 2], עמ' 77 והערה 13. מחלוקת זו בין העדים מצויה גם בציטוט החיבור במקורות קראיים; ראה: ז'

12. בני ארץ ישראל אומרי' פותחים²⁷ למועד, וב"ב אין פותחין.
13. בני א"י קורעין הגט בני בבל אין קורעין.
14. בני א"י אין מכניסין²⁸ האבל בבית הכנסת אלא בשבת, בני בבל²⁹ מכניסין בכל יום.
15. בני א"י מקנחין במים דכתיב דור טהור בעיניו ומצואתו לא רוחץ, בני בבל אין מקנחין במים.
16. בני א"י אין שוקלין בשר במועד ואפי' לתלות בכף מאזנים מפני העכברי', ובני בבל שוקלים.
17. בני א"י מניחי' הערלה של ברית מילה במים דכתי' ואת דם בריתך וגו', בני בבל מוהלי' ומניחי' בעפר דכתי' וארחצך במים.³⁰
18. בני א"י בודקין ב"ח טרפות, ובני בבל בודקי' רק בריאה.
19. בני א"י מברכין על יין חי, ובני בבל אין מברכין על היין עד שיהא מזוג.
20. בני א"י כשיש תורמוסי' ופרי העץ מברכין על פרי העץ ומניחין אדמה, בני בבל מברכין על התורמוסי', שהכל היו בכלל אדמה.³¹
21. בני א"י בוצעי' על ב' ככרות בשבת שדורשין לחם משנה, בני בבל בוצעים על אחת שלא להכניס כבוד שבת³² ערב שבת בשבת.
22. בני א"י פורשין כפיהם בתענית ובט' באב בערבית, בני בבל אין פורשי' אלא ביה"כ בלבד.
23. בני א"י אין שוחטין בהמה שנולדה עד ח' ימים, בני בבל שוחטי' אותו אפי' קודם שאין בן ח' אלא לקרבן.
24. בני א"י אומרי' נברך שאכלנו משלו ואין אומרי' על המזון (המזון),³³ בני בבל עושין³⁴ שהכל טפלה למזון ואומרי' נברך.³⁵ סליק.

אלקין (לעיל, הערה 4), עמ' 109 ("משלשה דברים"), לעומת עמ' 11 ("משני דברים"), וראה דינונו שם, עמ' 105.

27. בעדים האחרים: "פותחין (או: סופדין) לפני המת במועד".
28. האות בסוף שורה. אפשר שהיא למילוי השורה או שיש לקרוא: א = א' = את.
29. לאחר מילה זו יש מילה שנמחקה.
30. על היפוכה של המסורת בכתב יד זה ראה במבוא.
31. מכאן ואילך המסורת ההלכתית בחמשת הסימנים האחרונים הפוכה, וראה במבוא.
32. המילה מיותרת.
33. המילה נכתבה פעמיים, פעם בסוף העמוד ופעם בתחילת העמוד שאחריו.
34. אפשר שצריך להיות: 'עושין [מזון עיקר], שהכל טפלה למזון, ואומרי' נברך [על המזון]', כעין המצוי בכמה נוסחים אחרים.
35. נוסח חילוק זה מעומעם, שהרי עיקר חסר מן הספר: שבני ארץ ישראל מזכירין את המילה 'מזון'.